Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran
Vol 19, No 2, Autumn and Winter 2026
ISSN: 2008-7357 E-ISSN: 2588-6916

Journal of HISTORY of IRAN

DOI: https://doi.org/10.48308/irhj.2026.241396.1454

Research Paper

The Role of Structural Violence in Migration and Population Displacement in Qajar-era Iran: A Case Study Based on Qajar-era Travelogues

1. Aysan Nasiri Ghazani, 2. Mohammad Salmasizadeh

1. PhD student of Islamic Iran History, Tabriz University, Tabriz, Iran, (Corresponding Author), Email: aisannasiri@tabrizu.ac.ir
2. Professor of the History department, Tabriz University, Tabriz, Iran, Email: Msalmasizadeh@tabrizu.ac.ir

Received: 2024/04/13 PP 1-28 Accepted: 2026/01/14

Abstract

Migration during the Qajar era was a complex and multidimensional phenomenon rooted in unequal political, economic, and environmental structures. Drawing on Johan Galtung's theory of structural violence, this study investigates the factors underlying both internal and external migration during this period. It demonstrates how the systematic deprivation of fundamental human needs, including survival, well-being, security, and environmental stability, contributed to patterns of forced displacement. The study is based on 68 documented accounts from Qajar-era travelogues and analyzes structural violence across three dimensions: environmental, political, and economic. The findings reveal that ineffective governmental institutions and discriminatory practices transformed migration into a necessary strategy for survival. Geographically, the central, western, and northern regions of Iran experienced the greatest levels of migration due to the combined effects of these structural pressures. In contrast, destinations such as Tehran, as the capital and center of political authority, as well as neighboring territories including Russia and the Ottoman Empire, functioned as major destinations for migrants. Employing a descriptive-analytical approach, this study argues that migration in the Qajar period was shaped not merely by individual decisions but by broader structural conditions that constrained people's choices. By integrating quantitative and qualitative analysis, the research provides a new perspective on the demographic dynamics of Qajar Iran and offers an analytical framework for understanding similar historical processes. Ultimately, this study demonstrates that structural violence constituted a significant driving force behind migration and contributed to major demographic transformations during the Qajar period.

Keywords: Structural Violence, Johan Galtung, Migration, Travelogues, Qajar Period.

Citation: Nasiri Ghazani, Aysan and Mohammad Salmasizadeh. 2026. *The Role of Structural Violence in Migration and Population Displacement in Qajar-era Iran: A Case Study Based on Qajar-era Travelogues*, Journal of History of Iran,19 (2): 1-28.

Copyright:©2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

Introduction

Migration, as a socio-historical phenomenon, has consistently emerged from the interaction of environmental, political, and economic factors. Johan Galtung's theory of "structural violence," which emphasizes the deprivation of fundamental human needs, including survival, health, well-being, and ecological security, provides a useful analytical framework for examining migration during the Qajar period. Drawing on this framework, this study demonstrates how unequal environmental, political, and economic structures in Qajar Iran generated systematic forms of deprivation and contributed to migration as a strategy for survival.The evidence documented in these travelogues includes adverse climatic conditions, oppression by local authorities, limited employment opportunities, heavy taxation, inadequate healthcare facilities, and social insecurity. These conditions represent forms of structural violence that restricted individuals' ability to maintain secure livelihoods and encouraged movement toward safer regions or foreign destinations.

Regarding the existing literature, although several studies have examined migration during the Qajar period, few have systematically investigated the role of structural violence as an underlying factor in migration processes. For instance, Yousefi Far and colleagues, in their study entitled "Examining the Status of Internal Migration in the Qajar Period Based on Reports from the Vaqaye'-*e Ettefaqiyeh* Newspaper," identified factors such as unfavorable climatic conditions and oppression by rulers as important causes of migration. Kasra, in "Migration and Its Role in Contemporary Political Conflicts in Iran during the Qajar Period," focused primarily on the economic and political dimensions of migration. Seyyed Hashem Aghajari and Ahmadi, in their study "Causes of Iranian Labor Migration to the Caucasus in the Latter Half of the Thirteenth Century AH," examined the factors behind Iranian labor migration to the Caucasus. Similarly, Qolizadeh and Shahbazi investigated the statistics, causes, and contexts of Iranian labor migration to the Caucasus before the Constitutional Revolution, emphasizing economic and political instability as important migration factors.

Nevertheless, the present study differs from previous research by applying Galtung's theory of structural violence and systematically analyzing travelogue evidence to interpret Qajar-era migration as a phenomenon shaped by interconnected structural conditions.

This study is significant for three main reasons. First, it represents an interdisciplinary application of Galtung's theory of structural violence to

historical migration in Iran by integrating perspectives from history and sociology. Second, it provides a quantitative and qualitative analysis based on 68 firsthand travelogue accounts and develops a three-dimensional classification of influential factors-environmental, political, and economic—to examine their roles in migration patterns. Third, it reveals the relationship between institutional inefficiency, discriminatory practices, and population displacement. Accordingly, this research not only offers a new interpretation of migration in Qajar Iran through the lens of structural conditions but also proposes an analytical framework for examining similar migration processes in other historical contexts and developing societies.

Materials and Methods

This research was conducted using a descriptive-analytical approach and by employing Johan Galtung's structural violence theory as its framework. The research data were collected and extracted through qualitative and quantitative content analysis of 68 documented reports from Qajar-era travelogues. These data were categorized into three dimensions of structural violence—environmental, political, and economic—and analyzed using statistical tables. The sampling method was purposive and based on primary historical documents. The study adopted an interdisciplinary approach with the aim of determining the contribution of each of the three factors to migration patterns and uncovering the systematic relationship between governmental institutions and population displacements.

Result and Discussion

The present study, drawing on Johan Galtung's theoretical framework of "structural violence," examines the causes of internal and external migration during the Qajar era and demonstrates how unequal environmental, political, and economic structures contributed to conditions in which migration became a strategy for survival. Based on 68 documented accounts from Qajar-era travelogues, the research shows that structural violence operated through multiple dimensions and contributed to the systematic deprivation of fundamental human needs, including survival, well-being, security, and ecological stability, thereby intensifying insecurity, poverty, and social instability. Environmental factors, including unfavorable climatic conditions, recurring droughts, pest invasions, and ineffective water resource management, significantly affected agricultural production and rural livelihoods. Combined

with limited governmental capacity to respond to environmental crises, these conditions contributed to the deterioration of living conditions in various regions and encouraged migration toward other areas. Political factors, including oppression by rulers, insecurity resulting from internal conflicts, and violence associated with tribal rivalries, further contributed to social instability. Weak institutional structures and ineffective governance reduced public security and encouraged migration as a means of escaping insecurity and repression. Economic factors, including heavy taxation, the system of suyursat (forced requisition), recurring famines, and epidemic outbreaks, placed considerable pressure on local communities. These economic difficulties, particularly among lower social groups, contributed to decisions to seek employment opportunities in other cities or abroad, including destinations such as Russia and the Ottoman Empire.

This study contributes to existing scholarship by applying Galtung's theory of structural violence to the analysis of migration in Qajar Iran and interpreting migration not merely as a consequence of individual choices but as a process shaped by broader structural conditions. As primary sources, travelogues provide valuable evidence of the relationship between social hardships, governmental practices, and patterns of population movement. Furthermore, identifying migrant-sending and migrant-receiving regions clarifies the geographical dimensions of migration and demonstrates how regional inequalities contributed to population displacement. The findings indicate that migration in the Qajar era was not the result of a single factor but emerged from the interaction of multiple structural pressures rooted in institutional weaknesses, economic constraints, political instability, and inadequate responses to social needs. This research highlights the importance of examining historical migration through an interdisciplinary approach and demonstrates that structural violence, understood as the deprivation of fundamental human needs, provides a valuable analytical framework for studying social crises across different historical contexts.

Conclusions

Drawing on Johan Galtung's theory of structural violence, this study demonstrates that widespread migration during the Qajar era should not be understood solely as a result of individual decisions, but rather as a process shaped by interconnected political, economic, and environmental conditions. Based on the analysis of 68 documented travelogue accounts, the study shows

that structural violence operated through multiple dimensions and contributed to the deprivation of fundamental human needs, including survival, well-being, security, and ecological stability. Environmental factors, such as recurring droughts and inadequate water management, political factors, including authoritarian governance and insecurity resulting from internal conflicts, and economic factors, such as heavy taxation, suyursat (forced requisition), and famine, interacted to create conditions of persistent hardship and insecurity. Under these circumstances, migration increasingly became a strategy adopted by individuals and communities seeking improved living conditions and greater security. By applying Galtung's theoretical framework to Qajar-era migration, this research highlights the relationship between institutional weaknesses, structural deprivation, and patterns of population movement. Travelogues, as primary historical sources, provide valuable evidence of how these conditions affected everyday life and contributed to migration processes. The geographical analysis of migration patterns further indicates that regions experiencing multiple forms of structural pressure became major sources of emigration, while Tehran and neighboring territories emerged as important destinations. In conclusion, this study emphasizes the significance of examining historical migration through an interdisciplinary perspective. It demonstrates that the concept of structural violence offers a valuable analytical framework for understanding migration and social crises in different historical contexts and developing societies. Such an approach contributes to a more nuanced interpretation of Iran's past by revealing the complex relationship between structural conditions, human agency, and demographic change.

مجله تاریخ ایران
سال ۱۹، شماره ۲، پاییز و زمستان، ۱۴۰۵
شاپا الکترونیکی: 6916-2588 شاپا: 2008-7357

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

DOI: https://doi.org/10.48308/irhj.2026.241396.1454

مقاله پژوهشی

نقش خشونت ساختاری در مهاجرت و جابجایی‌های جمعیتی در ایران عصر قاجار (مطالعه موردی سفرنامه‌های عصر قاجار)

۱. آیسان نصیری غازانی، ۲. محمد سلماسی زاده

۱. دانشجوی دکتری تاریخ ایران بعد از اسلام، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران (نویسنده مسئول)، رایانامه: aisannasiri@tabrizu.ac.ir
۲. استاد گروه تاریخ، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: Msalmasizadeh@tabrizu.ac.ir

دریافت: ۱۴۰۴/۰۶/۱۳ صص ۱–۲۸ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۲۴

چکیده

مهاجرت در دوره قاجار پدیده‌ای پیچیده و چندبعدی بود که ریشه در ساختارهای ناعادلانه سیاسی، اقتصادی و محیط‌زیستی داشت. این پژوهش با بهره‌گیری از چارچوب نظریه خشونت ساختاری یوهان گالتونگ، به بررسی علل مهاجرت‌های داخلی و خارجی در این دوره می‌پردازد و نشان می‌دهد که چگونه محرومیت سیستماتیک از نیازهای اساسی انسان (مانند بقا، رفاه و آسایش، امنیت و تعادل محیط‌زیستی) به جابه‌جایی‌های اجباری دامن زد. داده‌های این تحقیق مبتنی بر ۶۸ گزارش مستند از سفرنامه‌های عصر قاجار است که خشونت ساختاری را در سه بُعد محیط‌زیستی، سیاسی و اقتصادی تحلیل می‌کند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ناکارآمدی نهادهای حکومتی و سیاست‌های تبعیض‌آمیز، مهاجرت را به راه‌حلی اجتناب‌ناپذیر برای بقا تبدیل کرد. همچنین، از نظر جغرافیایی، مناطق مرکزی، غربی و شمالی ایران، به دلیل مواجهه با ترکیبی از این عوامل، بیشترین سهم را در مهاجرفرستی داشتند؛ در حالی که مقاصدی مانند تهران (به‌عنوان پایتخت و مرکز تمرکز قدرت) و کشورهای همسایه (روسیه و عثمانی) به‌عنوان کانون‌های اصلی مناطق مهاجرپذیر عمل کردند. این پژوهش با روش توصیفی–تحلیلی، مهاجرت در عصر قاجار را نه یک انتخاب فردی، بلکه پیامد مستقیم ساختارهای ناعادلانه می‌داند و چارچوبی تحلیلی برای درک بحران‌های مشابه در سایر دوره‌های تاریخی ارائه می‌دهد. مطالعه حاضر از جنبه‌های نظری و روش‌شناختی حائز اهمیت است و با ارائه تحلیل کمّی و کیفی، درکی نوین از پویایی‌های جمعیتی این دوره تاریخی ارائه می‌کند. در نهایت، این تحقیق بر آن است که خشونت ساختاری، به‌عنوان نیرویی محرک، زمینه‌ساز یکی از مهم‌ترین تحولات جمعیتی دوران قاجار بود.

واژه‌های کلیدی: خشونت ساختاری، یوهان گالتونگ، مهاجرت، سفرنامه‌ها، دوره قاجار.

استناد: نصیری غازانی، آیسان، و محمد سلماسی‌زاده. ۱۴۰۵. «*نقش خشونت ساختاری در مهاجرت و جابه‌جایی‌های جمعیتی در ایران عصر قاجار (مطالعه موردی سفرنامه‌های عصر قاجار).*» مجله تاریخ ایران ۱۹ (۲): ۱–۲۸.

Copyright:© 2026 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/).

مقدمه

مهاجرت به‌عنوان پدیده‌ای اجتماعی–تاریخی، همواره برآیند تعامل عوامل طبیعی، سیاسی و اقتصادی بوده است. نظریه «خشونت ساختاری» یوهان گالتونگ، با تأکید بر محرومیت از نیازهای اساسی انسان (بقا، سلامتی، رفاه و تعادل محیط‌زیستی)، چارچوب تحلیلی مناسبی برای بررسی مهاجرت‌های دوران قاجار ارائه می‌دهد. این پژوهش با بهره‌گیری از این چارچوب، نشـــان می‌دهد که چگونه ســـاختارهای ناعادلانه محیط‌زیســـتی، سیاســـی و اقتصادی در عصر قاجار، از طریق ایجاد محرومیت سیستماتیک، مهاجرت را به راه‌حلی اجتناب‌ناپذیر برای بقا تبدیل کرد. شـــواهد مستند این سفرنامه‌ها شامل شرایط نامساعد آب‌وهوایی، ظلم و ستم حکام، فقدان فرصت‌های شغلی، مالیات‌های سنگین، کمبود امکانات بهداشـــتی و ناامنی‌های اجتماعی است که همگی به‌عنوان مصادیقی از خشونت ساختاری، مردم را به ترک زادگاه خود و مهاجرت به مناطق امن‌تر یا خارج از کشـــور وادار نمود. پژوهش حاضر با طرح این پرسش‌های کلیدی به بررسی موضوع می‌پردازد که نظریه خشونت ساختاری گالتونگ چگونه مهاجرت مردم در عصر قاجار را تبیین می‌کند؟ و ســـفرنامه‌های عصر قاجار تا چه میزان به موضوع مهاجرت و دلایل آن پرداخته‌اند؟ همچنین کدام مناطق بیشترین نقش را در جذب یا دفع مهاجران ایفا کرده‌اند؟

در بررسی پیشینه پژوهش، باید اشاره کرد که اگرچه مطالعات پراکنده‌ای درباره مهاجرت در دوره قاجار انجام شـــده است، اما هیچ‌یک به‌صورت مستقل و نظام‌مند به نقش خشونت ساختاری به‌عنوان عامل کلیدی مهاجرت نپرداخته‌اند. برای مثال، یوســـفی‌فر و همکارانش در پژوهشـــی تحت عنوان «بررسی وضعیت مهاجرت داخلی در دوره قاجار بر اســـاس گزارش روزنامه وقایع اتفاقیه»، به عوامل مهاجرت، از جمله شرایط نامساعد آب‌وهوایی و ظلم و ستم حکام، اشاره کرده‌اند. کسری نیز در مطالعه‌ای تحت عنوان «مهاجرت و نقش آن در معارضات سیاسی معاصر ایران دوره قاجار»، تنها به جنبه‌های اقتصادی و سیاسی مهاجرت پرداخته است. سیدهاشم آقاجری و احمدی نیز پژوهشی تحت عنوان «علل مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز در نیمه دوم قرن ســـیزدهم قمری» ارائه داده‌اند. در این پژوهش، سعی شده است چرایی مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز تبیین شود. قلی‌زاده و شهبازی نیز پژوهشی تحت عنوان «نگاهی به آمار، علل و زمینه‌های مهاجرت نیروی کار ایرانی به قفقاز در آســـتانه مشـــروطیت» انجام داده‌اند. در این پژوهش، عوامل داخلی مهاجرت، از جمله وضعیت نابســـامان اقتصادی و سیاسی ایران، به‌عنوان زمینه‌های مهاجرت مورد بررسی قرار گرفته است.

بااین‌حال، پژوهش حاضر با بهره‌گیری از نظریه گالتونگ و تحلیل نظام‌مند داده‌های سفرنامه‌ها، گامی نوین در تبیین مهاجرت‌های عصر قاجار به‌مثابه پیامد ساختارهای ناعادلانه برداشته است. این مطالعه از

سه جنبه حائز اهمیت است: نخست، به‌عنوان نخستین کاربست جامع نظریه خشونت ساختاری گالتونگ در تحلیل مهاجرت‌های تاریخی ایران با رویکردی میان‌رشته‌ای که حوزه‌های تاریخ و جامعه‌شناسی را دربر می‌گیرد. دوم، با ارائه تحلیلی کمّی–کیفی مبتنی بر ۶۸ گزارش دست‌اول سفرنامه‌ای و طبقه‌بندی سه‌بعدی عوامل مؤثر (اکولوژیک، سیاسی، اقتصادی)، که امکان تعیین سهم هر یک در الگوهای مهاجرت را فراهم می‌سازد. سوم، با کشف رابطه نظام‌مند میان ناکارآمدی نهادهای حکومتی، سیاست‌های تبعیض‌آمیز و جابه‌جایی‌های جمعیتی.

بنابراین، یافته‌های این پژوهش نه‌تنها درک جدیدی از مهاجرت در عصر قاجار به‌عنوان نتیجه ساختارهای ناعادلانه ارائه می‌دهد، بلکه با طرح الگوی سه‌بعدی خشونت ساختاری مؤثر بر مهاجرت، چارچوبی تحلیلی برای پژوهش‌های مشابه در دیگر دوره‌های تاریخی ایران و جوامع در حال توسعه عرضه می‌کند.

چارچوب نظری

در بررسی پدیده مهاجرت، رویکردهای نظری متعددی در چارچوب علوم اجتماعی شکل گرفته است. نظریه «نظام جهانی»(world-system) ایمانوئل والرشتاین (Immanuel Wallerstein) با تقسیم‌بندی کشورها به سه سطح هسته، نیمه‌پیرامونی و پیرامونی به تبیین نابرابری‌های ساختاری در اقتصاد جهانی می‌پردازد (ودیعه و همکاران ۱۳۹۶، ۵۱-۵۳). در کنار این دیدگاه کلان، ارنست راونشتاین (Ernest Ravenstein) با ارائه نظریه «قوانین مهاجرت» و مدل دافعه-جاذبه(push-pull) ، تحلیل خردتری از این پدیده ارائه می‌دهد. این مدل با شناسایی عوامل دافعه در مبدأ (شامل فقر ساختاری، ناامنی سیاسی، بحران‌های زیست‌محیطی) و عوامل جاذبه در مقصد (مانند فرصت‌های شغلی، امنیت اجتماعی و رفاه اقتصادی)، به تبیین پویایی‌های مهاجرت می‌پردازد (حاجی حسینی ۱۳۸۵، ۳۷). پیوند نظری این دو دیدگاه زمانی آشکار می‌شود که نظام سلسله‌مراتبی والرشتاینی را با الگوهای مهاجرتی راونشتاینی در هم می‌آمیزیم. در این چارچوب ترکیبی، کشورهای پیرامونی با چالش‌های چندلایه‌ای مواجه‌اند: از فقر ساختاری و حکومت‌های سرکوبگر گرفته تا بحران‌های زیست‌محیطی و فروپاشی نظام‌های حمایتی. این عوامل به عنوان نیروهای دافعه قوی عمل می‌کنند. در مقابل، کشورهای هسته‌ای با بهره‌مندی از مزایای نظام سرمایه‌داری جهانی، مجموعه‌ای از جاذبه‌ها شامل امکانات رفاهی، امنیت اجتماعی و فرصت‌های پیشرفت را ارائه می‌دهند. این تقابل ساختاری، محرک اصلی جریان‌های مهاجرتی در جهان معاصر است که هم بازتاب‌دهنده نابرابری‌های نظام جهانی است و هم تقویت‌کننده آن. در تحلیل پدیده مهاجرت با استفاده از چارچوب نظری خشونت ساختاری یوهان گالتونگ (Johan Galtung) ، می‌توان دریافت که این نظریه نه تنها با نظریه نظام جهانی والرشتاین و مدل

دافعه-جاذبه راونشتاین همخوانی دارد، بلکه با ارائه تحلیلی عمیق‌تر از مکانیسم‌های پنهان نابرابری، درک جامع‌تری از پدیده مهاجرت ارائه می‌دهد. گالتونگ با مفهوم‌پردازی خشونت ساختاری نشان می‌دهد که چگونه نهادهای سیاسی-اقتصادی ناعادلانه از طریق سازوکارهای ساختاری، هم خشونت سیستماتیک را تولید می‌کنند و هم جریان‌های مهاجرتی را هدایت می‌نمایند. گالتونگ با طرح مفهوم «خشونت ساختاری» (Structural Violence) تحولی اساسی در تحلیل نابرابری‌های اجتماعی ایجاد کرد. از دیدگاه وی، خشونت ساختاری به شکلی از خشونت نامرئی اشاره دارد که در ساختارها و نهادهای اجتماعی نهادینه‌شده و از طریق مکانیسم‌های پیچیده، موجب محرومیت سیستماتیک گروه‌هایی از افراد از دسترسی به نیازهای اولیه و اساسی زندگی می‌شود. در حالی که در «خشونت مستقیم» (Direct Violence) می‌توان عامل یا عوامل مشخصی را شناسایی کرد، خشونت ساختاری فاقد عامل مشخصی است و در خود ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی نهفته است. خشونت ساختاری در نظریه گالتونگ در اشکال متنوعی تجلی می‌یابد: از فقر گسترده و محرومیت مادی از ضروریات اولیه زندگی مانند غذا، مسکن و پوشاک گرفته تا کمبود امکانات بهداشتی و درمانی، محدودیت‌های آموزشی سیستماتیک، بیکاری ساختاری، تبعیض‌های نهادینه‌شده قومی، مذهبی و جنسیتی. این شکل از خشونت از طریق بازتولید نابرابری‌ها و تبعیض‌های ساختاری، چرخه معیوب محرومیت را تداوم می‌بخشد.

گالتونگ محرومیت از نیازهای اولیه و اساسی انسان را علت بنیادین خشونت می‌داند. او پنج نیاز اساسی انسان را شناسایی می‌کند که تأمین آن‌ها برای زندگی شرافتمندانه ضروری است: ۱) نیاز به بقا (دسترسی به غذا، آب، مسکن)؛ ۲) نیاز به سلامتی و رفاه (دسترسی به خدمات بهداشتی و محیط زندگی مناسب)؛ ۳) نیاز به آزادی (آزادی بیان و مشارکت سیاسی)؛ ۴) نیاز به هویت و شخصیت (به رسمیت شناخته شدن فرهنگی، مذهبی و اجتماعی)؛ و ۵) نیاز به تعادل محیط‌زیستی (دسترسی به محیط‌زیست سالم و پایدار). از دیدگاه وی، هرگونه محرومیت از این نیازهای اساسی، مصداق خشونت ساختاری است. مشاهدات گالتونگ در هند (۱۹۶۹) نشان می‌دهد که فقر، گرسنگی و بیماری‌های قابل پیشگیری، اگرچه ناشی از خشونت مستقیم نیستند، اما به همان اندازه مخرب هستند. او این شرایط را خشونت ساختاری می‌نامد؛ خشونتی که از ساختارهای ناعادلانه اجتماعی-اقتصادی و توزیع نابرابر منابع سرچشمه می‌گیرد و قربانیان عموماً توانایی مقابله با آن را ندارند (Galtung and Fischer 2013, ۳۵-۳۷).

در تحلیل مهاجرت از منظر خشونت ساختاری، می‌توان دریافت که مهاجرت‌ها و جابه‌جایی‌های انسانی اغلب پاسخی اجتناب‌ناپذیر به شرایط غیرقابل تحملی است که ساختارهای سیاسی، اقتصادی و محیط‌زیستی ایجاد کرده‌اند. خشونت ساختاری که منجر به جابه‌جایی‌های اجباری می‌شود، دارای ابعاد

چندلایه است: ۱) بعد سیاسی: شـــامل حکومت‌های سرکوبگر، نقض حقوق بشر، جنگ‌های داخلی و ناامنی‌های ناشی از آن‌ها؛ ۲) بعد اقتصادی: شامل فقر ساختاری، بیکاری مزمن، نظام مالیاتی ناعادلانه و خصوصی‌سازی‌های بی‌ضابطه؛ ۳) بعد محیط‌زیستی: شامل تغییرات آب‌وهوایی، تخریب محیط‌زیست و بحران‌های محیط‌زیستی. بنابراین، نظریه خشونت ساختاری گالتونگ نشان می‌دهد که مهاجرت‌های اجباری صرفاً انتخاب‌های فردی نیستند، بلکه پیامد ساختارهای ناعادلانه‌ای هستند که زندگی گروه‌هایی از انسان‌ها را به‌گونه‌ای محدود یا نابود می‌کنند که مهاجرت تنها راه بقای آن‌ها محسوب می‌شود. از این منظر، فهم عمیق پدیده مهاجرت نیازمند تحلیلی ساختاری از نظام‌های جهانی قدرت و توزیع ناعادلانه منابع است که در چارچوب نظریه خشونت ساختاری گالتونگ به‌خوبی قابل تبیین است.

عوامل و زمینه‌های مهاجرت

در بستر جامعه قاجاری، خشونت ساختاری در سه حوزه به‌هم‌پیوسته سیاسی، اقتصادی و محیط‌زیستی تجلـــی یافته بود. در حوزه سیاســـی، حکومت خودکامه، نظام ارباب–رعیتی ســـتمگر، ناامنی مزمن و سیاست‌های تبعیض‌آمیز، چارچوبی از محرومیت سیستماتیک ایجاد می‌کرد. حوزه اقتصادی با مؤلفه‌هایی چون نظام مالیاتی ظالمانه، سیورســـات، قحطی‌های مکرر و تخریب زیرساخت‌های معیشتی، شرایط زیستی را برای طبقات فرودست دشوار می‌ساخت. در بُعد محیط‌زیستی نیز مدیریت نادرست منابع آب، بی‌توجهی به بحران‌های زیست‌محیطی و عدم سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌های کشاورزی، بر وخامت اوضاع می‌افزود. این ســـه حوزه در تعامل دیالکتیکی با یکدیگر، چرخه معیوبی از محرومیت و اجبار به مهاجرت را بازتولید می‌کردند. مطالعه سفرنامه‌های دوره قاجار به‌عنوان منابع دست‌اول، شواهد مستندی از این ســـازوکارهای ساختاری ارائه می‌دهد. این منابع نشان می‌دهند که نهادهای حکومتی نه‌تنها در حل بحران‌ها ناتوان بودند، بلکه با سیاســـت‌های خود به تشـــدید آن‌ها دامن می‌زدند. بر اساس تحلیل محتوای ســـفرنامه‌های دوره قاجار، ۶۸ گزارش مستند درباره مهاجرت شناسایی شده است (جدول ۱). از این تعداد، ۱۶ گزارش (۵۲/۲۳ درصد) به خشـــونت ســـاختاری محیط‌زیستی اختصاص دارد. در این دوره، عوامل طبیعی صرفاً به‌عنوان بلایای طبیعی نگریسته نمی‌شدند، بلکه به دلیل ناتوانی یا بی‌توجهی ساختار حکومتی در مدیریت آن‌ها، به خشونت ساختاری تبدیل می‌شدند.

خشکســـالی‌های مکرر و مدیریت نادرست منابع آب (مانند عدم ســـاخت قنات‌های جدید یا بازسازی شـــبکه‌های آبی قدیمی) به کاهش محصولات کشـــاورزی می‌انجامید. از سوی دیگر، هجوم ملخ‌ها و آفات کشاورزی که عمدتاً ناشی از نبود سیستم پیشگیری و مقابله کارآمد بود، زمین‌های زراعی را نابود می‌کرد و پیامد این بحران‌ها، مهاجرت اجباری مردم به شـــهرها و مناطق مرزی بود. ۱۶ گزارش دیگر

(۵۲/۲۳ درصد) به خشونت ساختاری سیاسی اختصاص دارد. سیاست‌های حکومت قاجار و ساختار قدرت غیرمتمرکز آن به تشـــدید ناامنی سیستماتیک انجامید. همچنین، انتخاب پایتخت جدید و تمرکز منابع در تهران و بی‌توجهی به سایر مناطق، باعث به حاشیه رفتن شهرهای دیگر شد. ۳۶ گزارش باقی‌مانده (۹۴/۵۲ درصد) به خشونت ساختاری اقتصادی مربوط می‌شود. این گزارش‌ها نشان می‌دهند که چگونه شـــرایط اقتصادی ناعادلانه، از جمله فقدان فرصت‌های شغلی، کمبود امکانات بهداشتی و درمانی، اخذ مالیات‌های سنگین، قحطی‌های پی‌درپی و سیورسات‌خواهی، موجب مهاجرت گسترده مردم به شهرها و کشورهای همسایه شد.

جدول ۱- زمینه‌های مهاجرت مندرج در سفرنامه‌های عصر قاجار

	نوع	علل مهاجرت	فراوانی	درصد فراوانی	مستند در سفرنامه ها
خشونت ساختاری	محیط زیستی	آب و هوای نامساعد	۹	۱۳/۲۳	آراکلیان، اینووه، اورســـل، بروگش، دروویل، ملکونوف، مارکام، وستون و برد
		هجوم آفات کشاورزی	۴	۵/۸۸	بروگش، پاتینجر،کوتزبوئه، صفاء السلطنه نائینی
		کم آبی و خشکسالی	۳	۴/۴۱	سایکس، دروویل، ویلسن
	سیاسی	استبداد و ستمگری حکام	۷	۱۰/۲۹	بروگش، پولاک، کاگه آکی، کلود، علی خان مهندس، مراغه ای
		جنگ‌های داخلی و ناامنی	۷	۱۰/۲۹	پولاک، گرگر، گروس، ژوبر، لایارد، نیدرمایر
		تمرکزگرایی اداری و جابجایی پایتخت	۲	۲/۹۴	دیولافوا، وستون و برد
	اقتصادی	کمبود امکانات بهداشتی و شیوع بیماری‌ها	۱۱	۱۶/۱۷	بروگش، پـــولاک، تانکوانی، کمبل، کورف، گرترود بل، دالمانی، دیولافوا، فریزر، مک نیل، هدین
		اخذ مالیات سنگین	۸	۱۱/۷۶	بروگش، بیشوب، سدیدالســـلطنه، خانیکوف، روشنوار، مکنزی، موریه، نصرت الدوله
		فقدان فرصت‌های شغلی	۶	۸/۸۲	حاج سیاح، کاگه آکی، گروته، سرنا، مراغه ای، میروشنیکف
		سیستم اجباری سیورسات	۴	۵/۸۸	آراکلیان، اورسل، فلاندن، موریه
		تخریب مراتع و کمبود چراگاه برای دام‌ها	۴	۵/۸۸	سوزوکی، کرزن، گروته، هولمز
		قحطی‌های مکرر و ناامنی غذایی	۳	۴/۴۱	پاتینجر، جانسون، دانوهو
		جمع	۶۸	۱۰۰	

خشونت ساختاری محیط زیستی

در دوره قاجار، این شـــکل از خشونت ســـاختاری به‌وضوح در الگوهای مهاجرتی قابل مشاهده است. گزارش‌های ســـیاحان نشان می‌دهد که چگونه شرایط نامساعد محیطی، زندگی روزمره مردم را تحت

تأثیر قرار داده و آنان را به تغییر مکان وادار می‌کرده است. از منظر نظریه گالتونگ، این شرایط نامساعد، زمانی به خشونت ساختاری تبدیل می‌شود که نهادهای حکومتی در مدیریت یا پیشگیری از آنها کوتاهی کنند و حق برخورداری از تعادل محیط زیستی را از مردم سلب نمایند. این بخش به بررسی سه مؤلفه اصلی خشونت ساختاری محیط زیستی در دوره قاجار می‌پردازد: ۱) آب‌وهوای نامساعد، ۲) کم‌آبی و خشکسالی، و ۳) هجوم آفات کشاورزی.

آب و هوای نامساعد

شرایط نامناسب آب‌وهوایی با ۹ گزارش و ۲۳/۱۳ درصد، بیشترین سهم را در بین عوامل محیط‌زیستی مهاجرت در جامعه آماری مورد مطالعه دارد. این یافته‌ها حاکی از آن است که وضعیت نامساعد اقلیمی برای اکثریت مردم جامعه غیرقابل تحمل بوده و عموماً مهاجرت به مناطق سردسیر یا معتدل را ترجیح می‌دادند. شایان ذکر است که مشکلات آب‌وهوایی به‌تنهایی و در هر بستری، لزوماً به مهاجرت گسترده منجر نمی‌شوند، بلکه مهاجرت اجباری هنگامی رخ می‌دهد که حکمرانی ناکارآمد از مدیریت، کاهش پیامدها یا ایجاد سازگاری لازم در برابر این مخاطرات عاجز باشد. در همین راستا، اگرچه مهاجرت فصلی در میان طبقات مرفه بیشتر ماهیتی اختیاری و انتخابی داشت، اما برای طبقات فرودست، همان شرایط اقلیمی به دلیل فقدان امکان سازگاری، به مهاجرتی ناگزیر و مبتنی بر اجبار ساختاری تبدیل می‌شد.

بروگش در سفرنامه خود دو بار به وضعیت نامناسب آب‌وهوایی اشاره کرده است. بنا به گزارش وی: «شهر تهران هوای ناسازگاری، مخصوصاً در تابستان، پیدا می‌کند؛ به همین جهت از اوایل ماه ژوئن، اهالی شهر و از جمله خود شاه، تهران را ترک می‌کنند و به دامنه‌های البرز پناه می‌برند» (بروگش ۱۳۶۷، ۱:۱۸۲). وی همچنین درباره تبریز گزارش می‌دهد که آب‌وهوای تبریز تابستان‌ها آن‌قدر گرم می‌شد که سبب مهاجرت فصلی برخی از اهالی به کوهستان‌های اطراف می‌گردید (بروگش ۱۳۶۷، ۱:۱۴۳).

این گزارش، الگوی مهاجرت فصلی را حتی در بالاترین سطح اجتماعی نشان می‌دهد و گویای ناتوانی دولت در تأمین آسایش پایدار برای مردم است. اینووه نیز به مهاجرت فصلی شاه و سایر مردم به قصرهای ییلاقی و مناطق خنک، مانند شمیران، برای گریز از گرما اشاره کرده است (اینووه ۱۳۹۰، ۱۲۴). درووِیل، آب‌وهوای ناسالم گیلان در فصل گرما را دلیل مهاجرت ساکنان به ایالات مجاور برای چندین ماه از سال دانسته است (درووِیل ۱۳۸۸، ۱۵). اورسل نیز گزارش می‌دهد که در تهران، به محض اینکه گرمای طاقت‌فرسای تابستان آغاز می‌شود، تمامی اشخاص شهر را ترک می‌گویند و سر به مناطق کوهستانی می‌گذارند (اورسل ۱۳۸۲، ۲۹۳). این گزارش بر ناگزیری مهاجرت تأکید می‌کند و نشان می‌دهد مشکل آب‌وهوا می‌تواند کل یک منطقه را موقتاً غیرقابل سکونت کند.

آراکلیان، نویســـنده ارمنی، به مهاجرت اغنیا و متمولین تهران به ییلاقات شـــمیران یا دامنه دماوند در تابســـتان‌ها اشـــاره دارد (آراکلیان، بی‌تا: ۱۳۱). ملکونوف نیز اشاره می‌کند که در گیلان، به دلیل گرمی هـــوا، در بازار هیچ‌کس نبود و همه مهاجرت کرده بودند (ملکونوف ۱۳۶۳، ۷۳). این جمله تأکید می‌کند که سیاست‌ها و عملکرد حکومت است که تعیین می‌کند یک پدیده طبیعی چگونه بر زندگی مردم تأثیر بگذارد. فقدان مداخله مؤثر حکومتی (از طریق برنامه‌ریزی، زیرساخت و توزیع عادلانه منابع) است که یک چالش را به یک بحران مهاجرتی تبدیل می‌کند. گزارش دیگر مربوط به وستون و برد است که گزارش می‌دهند: «مردم تابستان را در ارتفاعات سرسبز و پرآب باقی می‌مانند و زمستان به سوی جلگه‌های گرم کوچ می‌کنند» (وستون و برد ۱۳۷۶، ۲۶). گزارش آخر مربوط به مارکام است که بنا به گفته وی، هوای گیلان در فصل تابســـتان گرم و ناسالم است و اهل گیلان در فصل تابستان ناچار به ییلاق کوهستان می‌روند و در فصل زمستان مراجعت می‌کنند (مارکام ۱۳۶۷، ۲۵). این مهاجرت‌های فصلی اجباری، که ناشـــی از ناتوانی سیستم حکمرانی در ایجاد یا حفظ محیطی قابل زندگی بود، مصداق بارز نقض نیاز به تعادل محیط‌زیستی اســـت. این امر نشان می‌دهد که چگونه یک مشکل طبیعی، در بستر یک ساختار حکومتی ناکارآمد، به عاملی برای خشونت ساختاری و محرومیت سیستماتیک تبدیل می‌شود.

هجوم آفات کشاورزی

هجوم آفات کشاورزی با ۴ گزارش و ۸۸/۵ درصد، از دیگر عوامل محیط‌زیستی مؤثر در مهاجرت‌های این دوره بود. کوتزبوئه گزارش می‌دهد که روســـتاهای بســـیاری به دلیل هجوم کنه‌ها خالی از سکنه شده‌اند (کوتزبوئه ۱۳۶۵، ۲۱۴). بروگش در توصیف روستای «دامبنه» در جنوب خوانسار می‌نویسد که این روستا پس از حملات مکرر ملخ‌ها، که تمامی محصولات و معیشت را نابود کرد، توسط ساکنانش ترک شد (بروگش ۱۳۶۷، ۲:۳۵۲). پاتینجر نیز اشاره می‌کند که خشکسالی و هجوم ملخ‌ها، کشاورزان را مجبور به ترک ســـرزمین‌های خود کرده است (پاتینجر ۱۳۴۸، ۱۴۲). به گزارش علی‌خان مهندس، مردم روستای دره‌بید یزد نیز به دلیل هجوم ملخ‌ها به مزارع، مجبور به مهاجرت شدند (علی‌خان مهندس ۱۳۸۴، ۳۹). بنابراین، نبود سیستم نظارتی و پیشگیرانه برای مقابله با آفات، که منجر به نابودی کامل معیشت و مهاجرت اجباری می‌شد، نمونه‌ای آشکار از خشونت ساختاری است. این وضعیت، حق اساسی بقا (دسترسی به غذا) و رفاه (معیشت پایدار) را به‌طور سیستماتیک از روستاییان سلب می‌کرد.

کم آبی و خشکسالی

معضل کم‌آبی و خشکسالی با ۳ گزارش و ۴/۴۱ درصد، سومین عامل محیط‌زیستی مؤثر در مهاجرت‌ها بوده اســـت. سایکس گزارش می‌دهد که زندگی مردم سیستان کاملاً وابسته به رودخانه هیرمند بود و

ساکنان مناطق مرزی نیز در معرض خطر کم‌آبی قرار داشتند؛ تا حدی که بسیاری از طوایف به سیستان مهاجرت کرده بودند (ســایکس ۱۳۳۶، ۳۷۸-۳۷۹). دروویل نیز خشکسالی را دلیل خالی‌شدن روستاها و مهاجرت اجباری ســاکنان ذکر کرده است (دروویل ۱۳۸۸، ۵۰). ویلسن با اشاره به وضعیت خرم‌آباد، ویرانی قنات‌های منطقه را عاملی برای مهاجرت اجباری مردم و ترک خانه‌هایشان دانسته است (ویلسن ۱۳۴۷، ۱۹۸). درواقع، بی‌توجهی حکومت به حفظ و مرمت قنات‌ها و عدم ســرمایه‌گذاری در مدیریت پایدار منابع آب، نقض فاحش نیاز به تعادل محیط‌زیستی بود و این غفلت ساختاری، بلایای طبیعی را به بحران‌های انسانی تبدیل کرد.

خشونت ساختاری سیاسی

خشونت ساختاری سیاسی در دوره قاجار در قالب سه مؤلفه اصلی قابل شناسایی است: استبداد و ستمگری حکام، جنگ‌های داخلی و سیاست‌های تمرکزگرایانه حکومت. یافته‌ها نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای ناکارآمد حکومتی و سوءمدیریت مقامات محلی، با ایجاد محرومیت‌های سیستماتیک از دسترسی به امنیت، عدالت و مشارکت سیاسی، مصداق بارز خشونت ساختاری گالتونگ را نمایان می‌سازند.

استبداد و ستمگری حکام

ظلم و تعدی حکام با ۷ گزارش و ۲۹/۱۰ درصد، به‌عنوان مهم‌ترین عامل سیاسی مهاجرت در دوره قاجار شناســایی شده است. کلود انه اشاره می‌کند که کشاورزان در مواجهه با کوچک‌ترین فشارهای دولتی، خانه و کاشــانه خود را رها و مهاجرت می‌کردند (کلود انه ۱۳۷۰، ۱۷۸-۱۷۹). پولاک نیز موردی را در قزوین ثبت کرده است که در آن، ستمگری پیشکار شاهزاده علیقلی میرزا موجب مهاجرت دسته‌جمعی روستاییان شــد (پولاک ۱۳۶۸، ۳۵۰). وی همچنین به مکانیسم تخریب قنات‌ها توسط صاحبان نفوذ اشــاره می‌کند که چگونه بــا حفر چاه‌های عمیق‌تر در مجاورت قنات‌ها یا انحراف مســیر آب، حیات اقتصادی ساکنان را نابود و به مهاجرت اجباری می‌انجامید (پولاک ۱۳۶۸، ۳۴۶-۳۴۷).

کاگه آکی نیز با استناد به آمارهای رسمی، از صدور سالانه حدود دویست هزار گذرنامه برای مهاجران از منطقه رشت گزارش می‌دهد که علت اصلی آن، فشار سیستماتیک مأموران دولتی بود (کاگه آکی ۱۳۹۳، ۶۸). بروگش با ارائه تحلیلی ساختاری، مکانیسم پیچیده‌ای را تشریح می‌کند که چگونه چرخه قدرت و ثروت در ساختار ارباب–رعیتی دوره قاجار، به تخریب تدریجی سکونتگاه‌های روستایی و مهاجرت مردم می‌انجامید. به گزارش وی، روستاهای متروکه‌ای که در مسیر جاده‌ها مشاهده می‌شدند، عمدتاً متعلق به حکام محلی بودند که با اســتفاده از موقعیت خود، از آب و زمین این روستاها بهره‌برداری می‌کردند. با مرگ یا عزل این افراد، اربابان همســایه با سوءاستفاده از خلأ قدرت، آب قنات‌ها را منحرف کرده و

به‌تدریج زمینه مهاجرت اجباری رعایا را فراهم می‌آوردند (بروگش ۱۳۶۷، ۲:۵۲۲-۵۲۳).
زین‌العابدین مراغه‌ای نیز به‌طور مشخص از مهاجرت سالانه حداقل پنجاه هزار نفر به دلیل ستمگری حکام و صاحبان نفوذ گزارش می‌دهد (زین‌العابدین مراغه‌ای ۱۳۴۴، ۸۳). نمونه بارز دیگر، شهر سلماس بود که به گفته شـــاهد عینی، تنها در اثر ظلم و ستم حکام، حدود هفتصد نفر از ساکنان، همراه با زنان و کودکان، به قلمرو عثمانـــی و گروهی نیز به نخجوان، ایروان و تفلیس کوچیدند (علی‌خان مهندس ۱۳۸۴، ۴۶). در واقع، ظلم و ستم حکام، نمونه‌ای کلاسیک از خشونت ساختاری گالتونگ است. در این ساختار، قانون و نهادها نه برای حمایت از رعیت، بلکه برای تثبیت و تقویت قدرت صاحبان نفوذ عمل می‌کردند. نبود سازوکارهای عدالت‌خواهی، محرومیت از دسترسی عادلانه به منابع حیاتی مانند آب، و هراس دائمی از ســـلب مالکیت، «خشونت پنهانی» را ایجاد می‌کرد که در نهایت به مهاجرت اجباری به‌عنوان یک استراتژی بقا منجر می‌شد.

جنگ‌های داخلی و ناامنی

جنگ‌های داخلی با ۷ گزارش و ۲۹/۱۰ درصد، یکی دیگر از عوامل سیاســـی مهاجرت در عصر قاجار بود. ژوبر به تأثیر ویرانگر جنگ‌های دوران آغامحمدخان بر شـــهر خوی و مهاجرت اجباری خانواده‌ها اشاره کرده است (ژوبر ۱۳۲۲، ۸۱). لایارد نیز به وضعیت ناامن لرستان اشاره دارد که در نتیجه منازعات میان عشایر و خوانین محلی، بسیاری از روستاها خالی از سکنه شده و ساکنان آن‌ها به مهاجرت روی آورده‌اند (لایارد ۱۳۶۷، ۴۶). گروس در بررسی وضعیت شهر مشهد می‌نویسد: «ناامنی ناشی از آشوب‌ها و درگیری‌های داخلی، موجب تخلیه روســـتاها توسط کشاورزان و مهاجرت آنان به شهرها شده است» (Groves 1841, 61). مک‌گرگر با تحلیل وضعیت مرزی منطقه درگز خراسان و ناآرامی‌های ناشی از درگیری‌ها و حملات ترکمانان در این ناحیه، تأکید می‌کند که حاکمیت یک دولت مقتدر بر این نواحی مرزی می‌توانست از مهاجرت‌های گسترده جلوگیری کند و معتقد بود حکومت ایران قادر به اتخاذ تدابیر لازم بوده است (مک‌گرگر ۱۳۶۸، ۲:۷۵-۷۶).
نیدرمایر نیز در دو گزارش مستقل به تأثیر ناامنی بر مهاجرت اشاره دارد (نیدرمایر ۱۳۶۳، ۸۸). گزارش اول به شهر نائین در اصفهان مربوط می‌شود که افزایش ناامنی موجب مهاجرت گسترده ساکنان آن‌جا شـــده بود. گزارش دوم مربوط به منطقه انارک اصفهان اســـت که «تجاوزات مکرر راهزنان و دزدان، به‌تدریج ســـاکنان انارک را از دیار خود رانده و موجبات مهاجرت آنان را فراهم آورده اســـت» (نیدرمایر ۱۳۶۳، ۹۳-۹۴). پولاک نیز خالی‌شـــدن شهر ســـرخس را نتیجه حملات ترکمن‌ها و مهاجرت اجباری ساکنان دانسته است (پولاک ۱۳۶۸، ۲۹۱). بنابراین، ناتوانی حکومت مرکزی در برقراری انحصار قانونی

خشـــونت و تأمین امنیت پایه برای شـــهروندان، شکلی عمیق از خشونت ساختاری است. وقتی دولت، به‌عنوان نهاد متولی حفاظت از جان و مال مردم، قادر یا مایل به انجام این وظیفه بنیادین نیست، یک «خلأ امنیتی ساختاری» ایجاد می‌شود. این خلأ، زمینه‌ساز بروز خشونت مستقیم (جنگ و غارت) می‌شود و زندگی را برای ساکنان غیرنظامی غیرممکن می‌سازد.

تمرکزگرایی اداری و جابه جایی پایتخت

تغییر پایتخت با ۲ گزارش و ۲/۹۴ درصد، از عوامل سیاســـی مؤثـــر در مهاجرت‌های این دوره بود. بنا بـــه گزارش دیولافوا، انتخاب تهران به‌عنوان پایتخت شـــاهان قاجار، به‌مرور موجب خرابی اصفهان و مهاجرت عمده ســـکنه آن شـــد (دیولافوا ۱۳۷۱، ۲۵۹). وستون و برد نیز گزارش می‌دهند که تهران از زمان پایتخت‌شدن، پذیرای جمعیت زیادی از نقاط مختلف ایران به‌عنوان مهاجر بوده و به محل سکونت گروه‌های مختلف تبدیل شـــده است (وستون و برد ۱۳۷۶، ۸۲). در واقع، سیاست تمرکزگرایی افراطی قاجارها، که همه منابع، ثروت و فرصت‌های توســـعه را در پایتخت جدید متمرکز می‌کرد، نمونه‌ای از خشونت ساختاری «توسعه‌نامتوازن» است.

خشونت ساختاری اقتصادی

خشونت ساختاری اقتصادی در دوره قاجار به اشکال مختلفی از محرومیت سیستماتیک اشاره دارد که زندگی اقتصادی مردم را مختل کرده و آنان را به مهاجرت اجباری وادار می‌نمود. این بخش به بررسی شش مؤلفه اصلی این خشونت می‌پردازد: شیوع بیماری‌های همه‌گیر، اخذ مالیات‌های سنگین، فقدان فرصت‌های شغلی، سیستم سیورسات، قحطی‌های مکرر و کمبود چراگاه‌ها. گزارش‌های تاریخی نشان می‌دهد که این عوامل در تعامل با یکدیگر، چرخه‌ای از فقر و محرومیت ایجاد می‌کردند که در نهایت به جابجایی‌های جمعیتی گسترده منجر می‌شد. از طاعون و وبا که شهرها را خالی از سکنه می‌کرد تا مالیات‌های ظالمانه و سیورسات که روستاییان را آواره می‌ساخت، همگی مصادیقی از خشونت ساختاری اقتصادی بودند که ریشه در نظام حکمرانی ناکارآمد و توزیع ناعادلانه منابع داشت.

کمبود امکانات بهداشتی و شیوع بیماری‌ها

شـــیوع بیماری‌های همه‌گیر، به‌ویژه طاعـــون و وبا، با ۱۱ گـــزارش و ۱۶/۱۷ درصد، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین عوامل اقتصادی مهاجرت در عصر قاجار شـــناخته می‌شود. این بیماری‌ها موجب مرگ‌ومیر گســـترده یا مهاجرت اجباری می‌شدند، اگرچه بیشـــتر این مهاجرت‌ها داخلی و موقت بودند. کمبل از مهاجرت دسته‌جمعی مردم ورامین به دلیل ترکیب بیماری و کمبود مواد غذایی گزارش می‌دهد (کمبل

۱۳۸۴، ۱:۳۱۳). دالمانی به طاعون ویرانگر گیلان اشاره می‌کند که شهرهایی مانند رشت را کاملاً خالی از سکنه کرد و منجر به مهاجرت مردم شد (دالمانی ۱۳۷۸، ۲:۸۳۹). دیولافوا به مورد وبای تبریز اشاره می‌کند که در بهار، مردم بدبخت مجبور شدند دسته‌دسته از شهر خارج شوند (دیولافوا ۱۳۷۱، ۵۲).
تانکوانی نیز گزارش می‌دهد که درباریان و ساکنان تهران به دلیل شیوع بیماری‌ها، شهر را ترک کردند و در دشت سلطانیه چادر زدند (تانکوانی ۱۳۸۳، ۲۶۹). بروگش، مسافران را از اقامت در شیراز به دلیل بیماری‌های بومی برحذر می‌دارد (بروگش ۱۳۷۴، ۲۳۹). فریزر وضعیت بوشهر را طی شیوع وبا توصیف می‌کند که با گسترش این بیماری، بخش قابل‌توجهی از جمعیت آن شهر را ترک کردند (Fraser 1825, ۶۵-۶۶). پولاک به مهاجرت مردم از روستا به شهرها برای فرار از آبله در اصفهان اشاره دارد (پولاک ۱۳۶۸، ۱۵۲).
هدین ویرانی کامل روستای ده‌گرگ در سیستان را بر اثر طاعون توصیف می‌کند که منجر به مرگ و مهاجرت تمام ساکنان شد (هدین ۱۳۸۱، ۶۶۵). کورف از طاعون و وبا در تهران گزارش می‌دهد که طی آن، شاه و تمام سکنه تهران فوراً از شهر خارج شدند و برخی نیز در شمیرانات اقامت گزیدند (کورف ۱۳۷۲، ۲۶۶-۲۶۷). وی همچنین به شیوع بیماری وبا در دهات مشهد اشاره می‌کند (کورف ۱۳۶۳، ۴۸). مکنیل نیز به شیوع مجدد طاعون در تبریز و مهاجرت مردم به مناطق دیگر اشاره می‌کند (Macneill 1910, 147).گرترود بل نیز از خالی‌شدن و مهاجرت مردم به دلیل شیوع بیماری‌ها گزارش می‌دهد (گرترود بل [سال در منبع مشخص شود]، [صفحه در منبع مشخص شود]). بنابراین، ناتوانی دولت در ایجاد یک سیستم بهداشتی مؤثر و مدیریت بحران‌های سلامتی، شکلی عمیق از خشونت ساختاری است. این غیبت حکومتی، حق برخورداری از سلامتی را که یکی از نیازهای اساسی انسان است، نقض می‌کرد و جمعیت را در معرض مرگ قرار می‌داد.

اخذ مالیات سنگین

اخذ مالیات سنگین توسط حکام با ۸ گزارش و ۱۱/۷۶ درصد، به‌عنوان یکی از عوامل مؤثر در مهاجرت‌های اقتصادی دوره قاجار شناسایی شده است. خانیکوف در مشاهدات خود از منطقه مزینان خراسان شرح می‌دهد که چگونه ساکنان منطقه زیر فشار مالیات‌های سنگین حکام از پا درآمده و به‌تدریج دهکده خود را ترک کرده بودند (خانیکوف ۱۳۷۵، ۹۸). بیشوب نیز در گزارش خود از کرمانشاه اشاره می‌کند که نظام فاسد مالیاتی موجب مهاجرت سه‌چهارم ساکنان این منطقه به مناطق تحت حکومت عثمانی و شمال آذربایجان شده بود (بیشوب ۱۳۷۵، ۲۰). روششوار به فرایند خشن وصول مالیات توسط مأموران مسلح اشاره دارد که اغلب به مهاجرت دسته‌جمعی روستاییان منجر می‌شد (روششوار ۱۳۷۸، ۸۰). بروگش

الگوی جالبی از فرار مالیاتی در روستای نصرآباد کاشان گزارش می‌دهد؛ جایی که رعایا به‌طور عمدی در فصل زمستان مهاجرت می‌کردند تا از پرداخت مالیات اجتناب کنند (بروگش ۱۳۶۷، ۲:۵۳۲). موریه نیز در توصیف وضعیت مردم زرقان شیراز، به مهاجرت بیش از صد خانوار به تهران به دلیل ظلم و ستم مأموران مالیاتی اشاره دارد (موریه ۱۳۸۵، ۲:۱۰۷).

نمونه‌های دیگری از مهاجرت در گزارش‌های مختلف ثبت شـــده است؛ از جمله مهاجرت دسته‌جمعی مردم رودبار به بندرعباس به دلیل اخذ مالیات‌های سنگین توسط ضابط محلی (نصرت‌الدوله فرمانفرما، بی‌تا، ۱۱۸) و مهاجرت رعیت روستاهای اطراف دشت ارژن به مناطق دیگر به دلیل تاراج و یغما، که باز هـــم حکومت طلبکار مالیات بود (مینابی ۱۳۶۲، ۴۰). به گزارش مکنزی، این وضعیت به حدی بود که دوســـوم از بهترین مناطق ایران زیر کشت نمی‌رفت؛ زیرا زارعین تحت فشار مالیاتی، به‌تدریج کاهش یافته و به مناطق دیگر مهاجرت می‌کردند (مکنزی ۱۳۵۹، ۳۴).

در واقع، نظام مالیاتی قاجار ابزاری برای غارت سیستماتیک تولیدکنندگان بود. این سیستم با نادیده‌گرفتن عدالت توزیعی، حق برخورداری از ثمره کار و دستیابی به حداقل‌های رفاه را از رعیت سلب می‌کرد و آنان را در چرخه فقر گرفتار می‌ساخت.

فقدان فرصت‌های شغلی

فقدان فرصت‌های شغلی و درآمد ناکافی با ۶ گزارش و ۸/۸۲ درصد، به‌عنوان یکی دیگر از عوامل مؤثر در مهاجرت‌های اقتصادی دوره قاجار شناسایی شده است. کاگه‌آکی در مشاهدات خود از رشت، به کاهش جمعیت این شـــهر اشاره دارد که ناشی از مهاجرت گسترده اهالی آن برای یافتن شغل و درآمد بهتر بود (کاگه‌آکی ۱۳۹۳، ۶۸). میروشـــنیکف به فقر روزافزون دهقانان و مهاجرت سالانه آنان به مناطق مرزی روســـیه و دیگر کشورها برای تأمین معیشت اشاره می‌کند (میروشنیکف ۱۳۴۴، ۲۷). گروته از مهاجرت گسترده یهودیان همدان به شهرهای کردستان، مانند سنندج، بیجار و تویسرکان، به دلیل افزایش جمعیت و کاهش فرصت‌های شـــغلی خبر می‌دهد (گروته ۱۳۶۹، ۱۹۳). ســـرنا نیز در توصیف الگوی معیشتی روستاییان شمیران، به مهاجرت فصلی آنان برای یافتن کار اشاره می‌کند (سرنا ۱۳۶۲، ۲۰۲).

زین‌العابدین مراغه‌ای با تأســـف می‌نویسد: «شـــهرهای قفقاز پر از ایرانی‌هایی است که همگی جلای وطن کرده‌اند. به‌دلیل اینکه اولاً در ایران امنیت نیســـت، کار نیست، نان نیست؛ بیچارگان چه کنند؟» (زین‌العابدین مراغه‌ای ۱۳۴۴، ۲۴-۲۵). همین وضعیت در جنوب ایران نیز حاکم بود؛ به‌گونه‌ای که حاج ســـیاح از مهاجرت مردم کرمان به نواحی دیگر به دلیل تنگنای معیشـــتی گزارش می‌دهد (حاج سیاح ۱۳۵۹، ۱۶۴). بنابراین، نبود فرصت‌های اقتصادی عادلانه، نقض «حق توسعه» و «حق معیشت» است.

وقتی ســـاختار اقتصادی به‌گونه‌ای است که گروهی از مردم به‌طور سیستماتیک از مشارکت در اقتصاد و بهره‌مندی از مواهب آن محروم می‌شوند، نتیجه چیزی جز مهاجرت اجباری برای یافتن حداقل‌های زندگی نیست.

سیستم اجباری سیورسات

سیســـتم اجباری سیورسات با ۴ گزارش و ۵/۸۸ درصد، از دیگر عوامل فشار اقتصادی و مهاجرت بود. آراکلیان این سیســـتم را بدتر از آفت ملخ توصیف می‌کند و شرح می‌دهد که چگونه عبور کاروان شاه، موجب تخلیه روستا و مهاجرت آنان به دهات اطراف می‌شد (آراکلیان ۱۳۸۸، ۱۳۴-۱۳۵). اورسل به تأثیر مخرب جابه‌جایی پادگان‌های نظامی اشاره دارد که به‌محض اطلاع از نزدیک‌شدن نیروهای نظامی شاه، روستاییان تمام دارایی‌های خود را جمع‌آوری کرده و به کوهستان‌های اطراف مهاجرت می‌کردند (اورسل ۱۳۸۲، ۱۹۵). فلاندن اشـــاره می‌کند که ادعاهای سیورسات توسط خان‌ها موجب شده بود بسیاری از مردم خانه‌های خود را رها کرده و به مناطق دوردست پناه ببرند (فلاندن ۱۳۵۶، ۲۱۸). موریه نیز نمونه‌ای عینی از این وضعیت را در گزارش خود از روستای قاچسوار نزدیک سلطانیه ثبت کرده است؛ به‌طوری‌که با اعلام خبر آمدن شـــاهزاده قلی میرزا برای شـــکار، تمامی اهل روستا دارایی‌های خود را جمع کرده و به‌ســـرعت فرار کردند (موریه ۱۳۵۴، ۳۲۶-۳۲۷). در واقع، سیورسات تجسم عینی خشونت مستقیم و ساختاری بود. این سیستم، حق مالکیت و امنیت فردی را به‌طور کامل نادیده می‌گرفت و روستاییان را به منابع قابل مصرف برای طبقه حاکم تبدیل می‌کرد.

تخریب مراتع و کمبود چراگاه برای دام‌ها

کمبود چراگاه و مسئله ییلاق و قشلاق با ۴ گزارش و ۵/۸۸ درصد، از دیگر عوامل مؤثر در جابه‌جایی‌های جمعیتی بود. گروته به الگوی چادرنشـــینی لرها اشـــاره می‌کند که برای یافتن مراتع، به‌صورت فصلی مهاجرت می‌کردند (گروته ۱۳۶۹، ۳۶). کرزن نیز در توصیف زندگی عشایر، به مهاجرت فصلی آنان به ییلاقات گیلان در تابستان‌ها اشاره می‌کند (کرزن ۱۳۷۳، ۱:۴۷۸). هولمز نیز از مهاجرت فصلی ساکنان تالش به ییلاقات گزارش می‌دهد که تأثیر مســـتقیمی بر کاهش تولید ابریشـــم داشت (هولمز ۱۳۹۰، ۴۵). به گفته ســـوزوکی، عشـــایر برای یافتن مرتع، تابستان‌ها به ارتفاعات مهاجرت کرده و زمستان‌ها بازمی‌گردند (سوزوکی ۱۳۹۳، ۹۴). این عامل نشان می‌دهد که خشونت ساختاری می‌تواند حتی الگوهای سنتی معیشت (کوچ‌نشینی) را نیز تحت تأثیر قرار دهد. ناتوانی دولت در مدیریت منابع طبیعی و تضمین دسترسی عادلانه به آن، حق ادامه یک شیوه زندگی را از بین می‌برد.

قحطی‌های مکرر و ناامنی غذایی

قحطی‌هـــای مکرر و ناامنی غذایی با ۳ گـــزارش و ۴/۴۱ درصد، از دیگر عوامل مؤثر در مهاجرت‌های این دوره بود. پاتینجر از مهاجرت اهالی ده ریگان در کرمان به منطقه گرم‌سیل به دلیل قحطی گزارش می‌دهد (پاتینجر ۱۳۴۸، ۱۴۹). دانوهو به قحطی شدید ناشی از جنگ و از بین رفتن بذر گندم در منطقه کرند تا کرمانشاه اشاره می‌کند که به مهاجرت بیشتر ساکنان انجامید (دانوهو ۱۳۹۷، ۸۳). جانسون نیز در گزارش خود از شهر اوجان، به تشدید قحطی در مناطق شمالی کشور در اثر سوءمدیریت دولت اشاره دارد که موجب مهاجرت گسترده مردم به مناطق دیگر شده بود (Johnson 1818, 89). در واقع، قحطی‌ها در دوره قاجار صرفاً بلایای طبیعی نبودند، بلکه نتیجه مستقیم سوءمدیریت، بی‌توجهی و سیاست‌های ناعادلانه حکومت بودند. این پدیده مصداق کامل «خشونت ساختاری» است که در آن سیستم حکمرانی ناکارآمد به‌طور غیرمستقیم باعث مرگ و مهاجرت گسترده می‌شود.

الگوهای جغرافیایی مهاجرت

بر اساس تحلیل داده‌های جدول ۲ و ۳، الگوهای مهاجرت در عصر قاجار از تنوع جغرافیایی و ساختاری قابل‌توجهی برخوردار بود. مناطق مهاجرفرست عمدتاً تحت تأثیر خشونت ساختاری(اکولوژیک، سیاسی و اقتصادی) قرار داشتند، در حالی که مناطق مهاجرپذیر به عنوان مقاصد امن‌تر یا دارای فرصت‌های بهتر شناخته می‌شدند. بر اساس جدول شماره ۲، از ۶۸ گزارش مهاجرت، ۲۲ گزارش با ۳۲/۳۵ درصد مربوط به مناطق نامعلوم بود. تهران با ۶ گزارش و ۸/۸۲ درصد، به دلیل تمرکز قدرت، آب‌وهوای نامناســـب و فشـــار مالیاتی، خود به منطقه‌ای مهاجرفرست تبدیل شده بود. گیلان با ۴ گزارش و ۵/۸۸ درصد به دلیل آب‌وهوای نامســـاعد، شیوع بیماری‌ها و فشار سیستم ارباب–رعیتی مهاجرفرست بود. کرمانشاه و تبریز هرکدام با ۳ گزارش و ۴/۴۱ درصد به دلیل ناامنی ناشی از جنگ‌های داخلی، مشکلات اقتصادی و بیماری در معرض مهاجرت بودند. لرســـتان، مشهد و سیستان هرکدام با ۲ گزارش و ۲/۹۴ درصد به دلایل امنیتی، کم‌آبی و بحران معیشتی مهاجرت‌فرست بودند. ۲۴ شهر دیگر نیز هر کدام با ۱ گزارش و ۱/۴۷ درصد به عنوان مناطق مهاجرفرست شناسایی شدند(جدول ۲). طبق جدول شماره ۳، از میان ۶۸ گزارش مهاجرت، تعداد ۳۹ گزارش مربوط به مقاصد نامعلوم است که معادل ۵۷/۳۵ درصد فراوانی‌های این بخش است. این امر در واقع حکایت از آن دارد که سفرنامه‌نویسان در این بخش با ضعف اطلاعات مواجه بوده و اغلب از مقصد نهایی مهاجران اطلاع دقیقی نداشـــتند یا آن را ثبت نکرده‌اند. در مراتب بعدی، دامنه‌های کوهستانی با ۸ گزارش و ۱۱/۷۶ درصد به عنوان پناهگاه موقت یا دائمی مورد توجه بودند. تهران و شـــمیران هر کدام بـــا ۳ گزارش و ۴/۴۱ درصد به دلیل تمرکز منابع و امنیت نســـبی

مقاصدی جذاب برای مهاجران بودند. روسیه، عثمانی، شهرهای شمال آذربایجان، سیستان و کردستان هر کدام با ۲ گزارش و ۲/۹۴ درصد و بقیه شـــهرها هرکدام با ۱ گزارش و ۱/۴۷ درصد از جمله نواحی بودند که مهاجرین به آن مناطق مهاجرت کرده‌اند (جدول ۳). این الگوهای جغرافیایی مهاجرت نشان می‌دهد که مناطق شـــمال، غرب و مرکز ایران (تهران، گیلان، تبریز و کرمانشـــاه) به دلیل مشکلات زیســـت محیطی، اقتصادی و مدیریتی، کانون‌های اصلی مهاجرفرســـتی بودند. البته تهران و شمیران نقش دوسویه (هم فرستنده و هم جذب‌کننده) داشتند و همسایگان غربی (روسیه و عثمانی) نیز مقاصد نهایی مهاجران بودند. شـــرق و جنوب نیز اگرچه در داده‌ها پررنگ نیستند، اما از الگوی کلی خشونت ساختاری مســـتثنی نبودند. در واقع الگوی مهاجرت نشان می‌دهد که مردم عمدتا به دنبال معیشت و امنیت بودند و به سمت مناطقی حرکت می‌کردند که این دو نیاز را بهتر تامین می‌کردند.

جدول ۲- پراکندگی مناطق مهاجرفرست

ردیف	مناطق مهاجرفرست	فراوانی	درصد فراوانی‌ها	ردیف	مناطق مهاجرفرست	فراوانی	درصد فراوانی‌ها
۱	مناطق نامعلوم	۲۲	۳۲/۳۵	۱۷	ورامین	۱	۱/۴۷
۲	تهران	۶	۸/۸۲	۱۸	سرخس	۱	۱/۴۷
۳	گیلان	۴	۵/۸۸	۱۹	شیراز	۱	۱/۴۷
۴	کرمانشاه	۳	۴/۴۱	۲۰	نائین	۱	۱/۴۷
۵	تبریز	۳	۴/۴۱	۲۱	مزینان	۱	۱/۴۷
۶	لرستان	۲	۲/۹۴	۲۲	تالش	۱	۱/۴۷
۷	مشهد	۲	۲/۹۴	۲۳	انارک	۱	۱/۴۷
۸	سیستان	۲	۲/۹۴	۲۴	ریگان	۱	۱/۴۷
۹	زرقان	۱	۱/۴۷	۲۵	خوی	۱	۱/۴۷
۱۰	همدان	۱	۱/۴۷	۲۶	اوجان	۱	۱/۴۷
۱۱	شمیران	۱	۱/۴۷	۲۷	اصفهان	۱	۱/۴۷
۱۲	خوانسار	۱	۱/۴۷	۲۸	بوشهر	۱	۱/۴۷
۱۳	قزوین	۱	۱/۴۷	۲۹	سلطانیه	۱	۱/۴۷
۱۴	رشت	۱	۱/۴۷	۳۰	یزد	۱	۱/۴۷
۱۵	سلماس	۱	۱/۴۷	۳۱	درگز	۱	۱/۴۷
۱۶	رودبار	۱	۱/۴۷	۳۲	کرمان	۱	۱/۴۷
جمع کل		۶۸	۱۰۰	جمع کل		۶۸	۱۰۰

جدول ۳- پراکندگی مناطق مهاجرپذیر

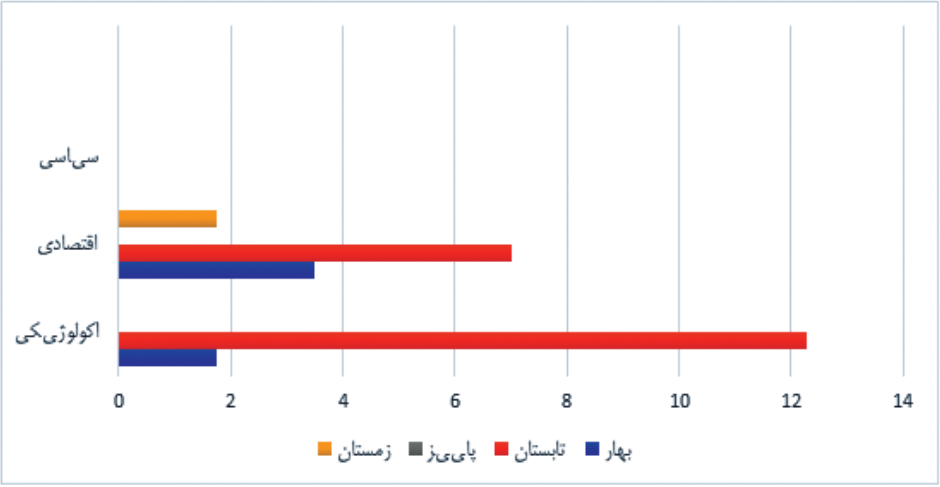
ردیف	مناطق مهاجرپذیر	فراوانی	درصد فراوانی‌ها
۱	مناطق نامعلوم	۳۹	۵۷/۳۵
۲	دامنه‌های کوهستانی	۸	۱۱/۷۶
۳	تهران	۳	۴/۴۱
۴	شمیران	۳	۴/۴۱
۵	روسیه	۲	۲/۹۴
۶	عثمانی	۲	۲/۹۴
۷	شهرهای شمال آذربایجان	۲	۲/۹۴
۸	سیستان	۲	۲/۹۴
۹	کردستان	۲	۲/۹۴
۱۰	همدان	۱	۱/۴۷
۱۱	دشت سلطانیه	۱	۱/۴۷
۱۲	گرم سیل	۱	۱/۴۷
۱۳	بندرعباس	۱	۱/۴۷
۱۴	ایالات مجاور	۱	۱/۴۷
	جمع کل	۶۸	۱۰۰

الگوهای زمانی مهاجرت

تحلیل داده‌های جدول شماره ۴ و بررسی گزارش‌های موجود نشان دهنده الگوی فصلی مشخصی در مهاجرت‌های دوره قاجار است. بر اساس داده‌های مستند، از نظر عوامل محیط‌زیستی، فصل تابستان با ۷ گزارش و ۱۰/۲۹ درصد از کل داده‌ها، بیشترین سهم را در مهاجرت‌های ناشی از عوامل آب‌وهوایی داشته است. فصل بهار با ۱ گزارش و ۱/۴۷ درصد در رتبه بعدی قرار دارد. در فصول پاییز و زمستان هیچ موردی از مهاجرت‌های ناشی از عوامل محیط زیستی ثبت نشده است. از نظر عوامل اقتصادی، تابستان با ۶ گزارش و ۸/۸۲ درصد بالاترین میزان مهاجرت‌های اقتصادی را به خود اختصاص داده است. بهار با ۲ گزارش و ۲/۹۴ درصد در جایگاه دوم قرار دارد. زمستان با ۱ گزارش و ۱/۴۷ درصد کمترین سهم را داشته است. نکته قابل توجه این است که برخلاف عوامل محیط‌زیستی و اقتصادی، در هیچ یک از فصول سال گزارشـــی از مهاجرت‌های ناشی از عوامل سیاسی در سفرنامه‌ها ثبت نشده است. در یک نتیجه‌گیری می‌توان بیان کرد که بیشـــترین مهاجرت‌ها در فصل تابستان اتفاق افتاده و فصول پاییز و زمستان با کمترین میزان مهاجرت همراه بوده‌اند که نشان دهنده ثبات نسبی شرایط در این فصول است.

جدول ٤- سهم پراکندگی زمانی مساله مهاجرت

		بهار		تابستان		پاییز		زمستان	
ردیف	خشونت ساختاری	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی	فراوانی	درصد فراوانی
۱	محیط زیستی	۱	۱/۴۷	۷	۱۰/۲۹	۰	۰	۰	۰
۲	اقتصادی	۲	۲/۹۴	۶	۸/۸۲	۰	۰	۱	۱/۴۷
۳	سیاسی	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰
	جمع	۶۸	۱۰۰	۶۸	۱۰۰	۶۸	۱۰۰	۶۸	۱۰۰

پیشنهادهای سفرنامه‌نویسان برای برون رفت از خشونت ساختاری و مهاجرت اجباری

گزارش‌های سیاحان عصر قاجار، علاوه بر تشریح ابعاد خشونت ساختاری و پیامدهای آن، حاوی نخستین تلاش‌های نظام‌مند برای ارائه راهکار در مواجهه با بحران‌های مهاجرت اجباری بود. این پیشنهادها، که عمدتاً متوجه نهاد حکومت مرکزی و کارگزاران محلی بود، بر ضرورت اصلاحات ریشه‌ای و ساختاری در حوزه‌های اقتصادی، محیط‌زیستی و اداری تأکید داشت. تحلیل این پیشنهادها در چارچوب نظریه گالتونگ نشان می‌دهد که سیاحان به‌درستی ریشه بحران را در نهادها و سیاست‌های ناعادلانه می‌دیدند و راه برون‌رفت از چرخه معیوب مهاجرت اجباری را در ایجاد ساختارهای عادلانه‌تر، شفاف و پاسخگو جست‌وجو می‌کردند. در مقابل، دولت قاجار در مواردی نادر و پراکنده، اقدامات محدودی را برای جبران پیامدهای خشونت ساختاری یا بازگرداندن مهاجران به اجرا درآورد. برای نمونه، عباس میرزا با

اتخاذ سیاســـت‌های فعالانه برای جلب مهاجران، تلاش کرد تا جمعیت آذربایجان را که در پی قتل‌عام و سیاست‌های ویرانگرانه دوره آغامحمدخان پراکنده شده بودند، بازگرداند (ژوبر ۱۳۲۲، ۸۷). همچنین، فتحعلی‌شاه با صدور حکمی، روستاهای واقع در مسیر حرکت قشون را به‌طور رسمی از پرداخت مالیات معاف کرد تا از فشـــار مضاعف بر ساکنان آن‌ها بکاهد (ژوبر ۱۳۲۲، ۱۴۶-۱۴۷). در دوره مظفرالدین‌شاه نیز، در پی شیوع مجدد وبا در سال ۱۹۰۴ م/۱۳۲۲ ق، طبیب مخصوص شاه مأموریت یافت تا «مجلس حفظ‌الصحه» را بار دیگر راه‌اندازی کرده و به مبارزه با بیماری‌های عفونی بپردازد (دوروتی ۱۳۹۷، ۱۳۹). بااین‌حال، این اقدامات عموماً موردی، مقطعی و فاقد پشـــتوانه نهادی و استمرار لازم بودند و نتوانستند در برابر امواج خروشـــان خشونت ساختاری کارایی چندانی داشته باشند. پیشنهادهای سفرنامه‌نویسان، که اغلب با حیرت از غنای طبیعی ایران و در عین حال تأســـف از ســـوءمدیریت و بی‌توجهی شدید به این ســـرمایه‌ها همراه بود، در واقع راهکارهای عملی و مبتنی بر مشاهده برای کاهش همین خشونت ساختاری ارائه می‌داد. آنان با تشخیص درست ریشه مشکلات، بر لزوم سرمایه‌گذاری کلان و بلندمدت در زیرســـاخت‌های پایه، مانند احداث و مرمت قنات‌ها و ســـدها، برای مدیریت بحران آب و توســـعه کشاورزی تأکید داشتند (سایکس ۱۳۳۶، ۴۲-۵۲؛ ویلسن ۱۳۴۷، ۱۲۰-۱۲۱).

پیشنهاد توسعه شبکه حمل‌ونقل مدرن، به‌ویژه احداث راه‌آهن، برای مقابله با قحطی‌های ادواری، کاهش هزینه مبادله و یکپارچه‌سازی اقتصادی کشور نیز از دیگر موارد کلیدی بود (گروته ۱۳۶۹، ۱۰۱-۱۰۲). همچنین، اجرای واقعی و بدون فســـاد مقررات قرنطینه و تأســـیس نهادهای بهداشتی پایدار، از دیگر توصیه‌های مکرر آنان برای تأمین امنیت ســـلامت عمومی بود (ســـرنا ۱۳۶۲، ۲۷۳). این پیشنهادات مستقیماً معطوف به تأمین نیازهای اولیه پنج‌گانه گالتونگ–بقا، رفاه، آزادی، هویت و تعادل اکولوژیک– بودند. علاوه بر این، درخواست‌های مکرر برای اصلاح نظام مالیاتی غیرعادلانه، الغای سیستم زمینداری ارباب–رعیتی و نظام سیورســـات، و مبارزه جدی با فســـاد اداری، تلاشی برای شکستن چرخه غارت سیســـتماتیک و احیای حق برخورداری مردم از ثمره کار و سرمایه خود بود. حتی پیشنهادهای به‌ظاهر بلندپروازانه‌ای مانند جنگل‌کاری وسیع و احیای پوشش گیاهی (اولیویه ۱۳۷۱، ۱۳۲)، که هدف آن تعدیل آب‌وهوا، افزایش نزولات آسمانی و احیای اکوسیستم‌های تخریب‌شده بود، نشان از درکی عمیق و پیشرو از ارتباط متقابل و تنگاتنگ اکولوژی و معیشت پایدار داشت.

پیشنهادهای سفرنامه‌نویسان، اگرچه هرگز به‌طور جدی و سیستماتیک از سوی حکومت قاجار پیگیری نشـــد، چراغ راهی نظری و عملی برای خروج از چرخه معیوب خشونت و مهاجرت اجباری بود. هسته مرکزی این راهکارها بر پایه این تشـــخیص اســـتوار بود که کاهش معنادار خشونت ساختاری مستلزم

دگرگونی ماهوی در نقش دولت، یعنی تبدیل آن از یک نهاد غارتگر و سودجو به یک نهاد خدمت‌رسان، برنامه‌ریز و تضمین‌کننده حقوق و رفاه عمومی اســت. غفلت از این پیشنهادات، تنها به تداوم و تعمیق بحران انجامید و ایران را در گرداب خشــونت ساختاری و پیامدهای ویرانگر آن، از جمله مهاجرت‌های گسترده، فروبرد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با به‌کارگیری چارچوب نظریه «خشونت ساختاری» یوهان گالتونگ، علل مهاجرت‌های داخلی و خارجی در عصر قاجار را تحلیل کرده و نشــان می‌دهد که چگونه ســاختارهای ناعادلانه در ابعاد محیط‌زیســتی، سیاسی و اقتصادی، زندگی مردم را به نقطه‌های بحرانی سوق دادند که مهاجرت تنها راه بقای آنان شــد. با استناد به ۶۸ گزارش مستند از ســفرنامه‌های این دوره، این پژوهش تأکید می‌کند که خشونت ساختاری به‌شکل سیستماتیک و چندبعدی، نیازهای اساسی انسان‌ها–از جمله بقا، رفاه، آزادی و تعادل محیط‌زیســتی–را نقض کرد و موجبات ناامنی، فقر و بی‌ثباتی اجتماعی را فراهم آورد. عوامل محیط‌زیســتی، از جمله شرایط نامســاعد آب‌وهوایی، خشکسالی‌های مکرر، هجوم آفات و مدیریت ناکارآمد منابع آب، به کاهش شــدید محصولات کشــاورزی و تخریب معیشت روستاییان انجامید. این عوامل، همراه با ناتوانی حکومت در مهار بحران‌های زیســت‌محیطی، مناطق گسترده‌ای را غیرقابل سکونت ساخت و مهاجرت به مناطق دیگر را اجتناب‌ناپذیر کرد. عوامل سیاسی شامل ظلم و ستم حاکمان، ناامنی ناشی از جنگ‌های داخلی و غارتگری ایلات، جوامع را به سمت بی‌ثباتی سوق داد. سیاســت‌های ناکارآمد و فســاد ســاختاری، اعتماد مردم به حکومت را از بین برد و مهاجرت را به راه‌حلی برای فرار از سرکوب تبدیل کرد. عوامل اقتصادی شامل مالیات‌های سنگین، سیستم ناعادلانه سیورسات، قحطی‌های مکرر و شیوع بیماری‌های همه‌گیر، زندگی اقتصادی مردم را نابود کرد. فشارهای اقتصادی، به‌ویژه بر طبقات پایین جامعه، آنان را وادار به ترک زادگاه و جست‌وجوی فرصت‌های شغلی در شهرهای دیگر یا خارج از مرزها، مانند روسیه و عثمانی، نمود. این مطالعه نخستین پژوهشی است که با تکیه بر نظریه گالتونگ، پدیده مهاجرت در عصر قاجار را نه به‌عنوان انتخابی فردی، بلکه به‌عنوان پیامد مستقیم ساختارهای ناعادلانه تحلیل می‌کند. سفرنامه‌ها به‌عنوان منابع دست اول، شواهدی ملموس از تأثیر خشونت ساختاری بر زندگی مردم ارائه می‌دهند و نقش حکومت قاجار در تشدید این بحران‌ها را آشکار می‌سازند. علاوه بر این، شناسایی مناطق مهاجرپذیر و مهاجرفرست، الگوهای جغرافیایی مهاجرت را روشــن می‌کند و نشــان می‌دهد چگونه نابرابری‌های منطقه‌ای به جابه‌جایی‌های گسترده دامن زد. بنابراین، مهاجرت در عصر قاجار پدیده‌ای تک‌علتی نبود، بلکه نتیجه درهم‌تنیدگی عوامل ســاختاری

بود که ریشه در نهادهای حکومتی ناکارآمد، سیاست‌های تبعیض‌آمیز و بی‌توجهی به حقوق اولیه مردم داشت. این پژوهش بر اهمیت بررسی تاریخی مهاجرت با رویکردی میان‌رشته‌ای تأکید می‌کند و نشان می‌دهد که خشونت ساختاری–در قالب محرومیت از نیازهای اساسی–می‌تواند به‌عنوان چارچوبی تحلیلی برای درک بحران‌های اجتماعی دیگر دوره‌های تاریخی نیز به‌کار رود. فهم این ســـازوکارها نه‌تنها به بازخوانی دقیق‌تر تاریخ ایران می‌انجامد، بلکه درس‌هایی برای مقابله با نابرابری‌های سیســـتماتیک در جوامع امروزی ارائه می‌دهد.

References

Arakelian, Hambard III. n.d. *Jahud-Košān*. Edited by Haroun Vahouman. Los Angeles: Našr-e Ketāb. [In Persian]

Bell, Gertrude Margaret. 1363. *Taṣvīr-hā-yi az Īrān*. Translated by Bozorgmehr Riahi. Tehran: Kharazmi. [In Persian]

Bishop, Isabella. 1375. *Az Bīsotūn tā Zardkūh-e Baḵtiyārī*. Translated by Mehrab Amiri. Tehran: Sahand. [In Persian]

Brugsch, Heinrich. 1367. *Safarī bih Darbār-e Soḷṭān-e Ṣāḥebqarān*. 2 vols. Translated by Mohandes Kordbacheh. Tehran: Eṭṭelāʿāt. [In Persian]

Brugsch, Heinrich. 1374. *Dar Sarzamīn-e Āftāb*. Translated by Majid Jalilvand. Tehran: Markaz. [In Persian]

Campbell, Sir John. 1384. Do *Sāl-e Āḵar (Yād-dāšt-hā-ye Rūzāneh-ye Sir John Campbell Namāyande-ye Engelis dar Dārbār-e Īrān Sāl-hā-ye 1833-1834).* 2 vols. Translated by Ebrahim Timuri. Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Curzon, George Nathaniel. 1373. *Īrān va Qażīyeh-ye Īrān*. 2 vols. Tehran: ʿElmī va Farhangī. [In Persian]

D'Allemagne, Henri-René. 1378. *Az Ḵorāsān tā Baḵtiyārī*. 2 vols. Translated by Gholamreza Samiei. Tehran: Ṭāvūs. [In Persian]

Danoho, Martin Henry. 1348. *Mȧmūriyat bih Īrān (Īrān dar Jang-e Jahānī-ye Avval).* Translated by Shahla Tahmasbi. Tehran: Qoqnūs. [In Persian]

Dieulafoy, Jane. 1371. Īrān, Kaldé et Suse. Translated by Ali Mohammad Farahvashi. Tehran: University of Tehran. [In Persian]

Dorothy, Ermal. 1397. *Negāhī bih Īrān*. Translated by Shahla Tahmasbi. Tehran: Qoqnūs. [In Persian]

Drouville, Gaspard. 1388. *Safarnāmeh-ye Drouville*. Translated by Javad Mohyi. Tehran: Nīk Farjām. [In Persian]

Farmānfarmā, Fīrūz Mīrzā Naṣrat-al-Dawla. 1296. *Rūznāmeh-yi Safar-i Naṣrat-al-Dawla bih*

Balūčestān. [n.p.]: [n.p.]. [In Persian]

Flandin, Eugène. 1356. *Safarnāmeh-ye Eugène Flandin bih Īrān*. Translated by Hossein Noor Sadeghi. Tehran: Ešrāqī. [In Persian]

Fraser, J. Baillie. 1825. *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, Brown and Green.

Galtung, J., and D. Fischer. 2013. *Johan Galtung: Pioneer of Peace Research*. Berlin Heidelberg: Springer.

Gregor, C. M. 1368. *Šarḥ-e Safarī bih Eyālat-e Ḵorāsān*. Translated by Majid Mahdizadeh. Mashhad: Āstān-e Qods-e Rażavī. [In Persian]

Grote, Hugo. 1369. *Safarnāmeh-ye Grote*. Translated by Majid Jalilvand. Tehran: Markaz. [In Persian]

Groves, A. N. 1841. Memoire Descriptive de la Route de Tehran à Meched et de Meched à Yezd. Paris: Imprimerie Royale.

Haj Hosseini, Hossein. 1385. "A Review of Migration Theories." *Strategic Studies* 41: 36-46. [In Persian]

Hedin, Sven Anders. 1372. *Kavīr-hā-ye Īrān*. Translated by Parviz Rajabi. Tehran: Anjoman-e Āsār va Mafāḵer-e Farhangī. [In Persian]

Holmes, William Richard. 1390. *Safarnāmeh-ye Sāḥel-e Ḵazar*. Translated by Shabnam Hojjati Saʿīdī. Rasht: Farhang-e Īliyā. [In Persian]

Inoue, Masaji. 1390. *Safarnāmeh-ye Īrān: Mosāfer-e Jāpōnī dar Māvarāʾ al-Nahr, Īrān va Qafqāz*. Translated by Hashem Rajabzadeh and Kinji Eora. Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]

Jaubert, P. A. 1322. *Mosāfarat bih Armanestān va Īrān*. Translated by Mahmoud Hedayat. [n.p.]: Ṭabān. [In Persian]

Johnson, John. 1818. *A Journey from India to England through Persia*, Georgia, Russia, Poland and Prussia in the Year 1817. London: Longman, Hurst, Rees, Orme and Brown.

Kageaki, Ueba. 1393. *Safarnāmeh-ye Īrān va Varāvard*. Translated by Hashem Rajabzadeh and Kinji Eora. Tehran: Ṭahūrī. [In Persian]

Khanikov, N. V. 1375. *Safarnāmeh-ye Ḵānikov*. Translated by Aghdas Yaghmâi and Abolghasem Beignah. Mashhad: Āstān-e Qods-e Rażavī. [In Persian]

Klude, Ane. 1370. *Gol-hā-ye Sorḵ-e Eṣfahān*. Translated by Fazlollah Jolveh. Tehran: Revāyat. [In Persian]

Kotzebue, Moritz von. 1365. *Mosāfarat bih Īrān* bih Moʿāyatat-e Safīr-e Kabīr-e Rūsīyeh dar Sāl-e 1817. Translated by Mahmoud Hedayat. Tehran: Jāvīdān. [In Persian]

Korf, Baron Feodor. 1372. *Safarnāmeh-ye Baron Feodor Korf*. Translated by Eskandar Zabhian. Tehran: Fekr-e Rūz. [In Persian]

Layard, Sir Austen Henry. 1367. *Safarnāmeh-ye Layard*. Translated by Mehrab Amiri. Tehran:

Vahid. [In Persian]

Markham, Clement. 1361. *Tārīḵ-e Īrān dar Doreh-ye Qājār*. Translated by Mirza Rahim Farzaneh. Edited by Iraj Afshar. Tehran: Farhang-e Īrān. [In Persian]

Mackenzie, Charles Francis. 1359. *Safarnāmeh-ye Šomāl*. Translated by Mansoureh Ettehadiyeh. Tehran: Gostareh. [In Persian]

Macneill, S. J. 1910. *Memoir of the Right Hon*. London: John Murray.

Melkonov, Ezz al-Dowleh. 1363. *Safarnāmeh-ye Īrān va Rūsīyeh*. Edited by Mohammad Golbon and Faramarz Talebi. Tehran: Donyā-ye Ketāb. [In Persian]

Minabi, Mohammad Ali Khan (Ṣadīd al-Salṭaneh). 1362. *Safarnāmeh-ye Ṣadīd al-Salṭaneh*. Edited by Ahmad Eghtedari. Tehran: Behnashr. [In Persian]

Mohallati, Haj Sayyah. 1359. *Ḵāṭerāt-e Ḥāj Sayyāḥ*. Edited by Saifullah Golkar. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]

Morier, James. 1385. *Safarnāmeh-ye James Morier*. 2 vols. Translated by Abolghasem Sarri. Tehran: Ṭūs. [In Persian]

Morier, James. 1354. *Sargozasht-e Ḥājī Bābā-ye Eṣfahānī*. Translated by Mirza Habib Esfahani. Edited by Yousef Rahimloo. Tehran: Ḥaqīqat. [In Persian]

Miroshnikov, L. I. 1965. *Īrān dar Jang-e Jahānī-ye Avval*. Translated by A. Dakhaniyati. Tehran: Amīr Kabīr. [In Persian]

Maraghe'i, Zayn al-Abedin. 1344. *Siyāḥat-nāmeh-ye Ebrāhīm Beyg*. Tehran: Peyk-e Īrān. [In Persian]